

PROJEKT MASTER A STANDARDIZACE V OBLASTI ZPRACOVÁNÍ RUKOPISŮ

Zdeněk Uhlíř
Národní knihovna ČR

České knihovnictví bylo v devadesátých letech postaveno před dvojitý rozhodující úkol: zavést a rozvinout elektronické zpracování dokumentů a zapojit se do mezinárodního, zvl. euroamerického kontextu. Vynutila si to jak změna režimu, tak zrod fenoménu globalizace a postupné vznikání tzv. informační společnosti. Nutnost změnit dosavadní pracovní způsoby i postupy zasáhla přirozeně nejprve oblast práce s moderními fondy, kde v přítomné chvíli můžeme říci, že rozhodující krok už byl úspěšně vykonán. To však neznamená, že vše podstatné by již bylo vyřešeno, třebaže v kvantitativním pohledu se to tak může jevit. Vedle moderních fondů tu totiž je celá široká oblast fondů historických, která zahrnuje materiál s mnohem větším stupněm mnohotvárnosti. Historické fondy mají tak rozmanitou povahu, že je není možno nazírat v jednom aspektu, pokud tím nejenom nechceme setřít jejich specifickou, ale dokonce vůbec uzavřít cestu k jejich použitelnému zpřístupnění. Rozdíly mezi fondy moderními a historickými totiž nejsou dány specifickostí stejného rázu, jakou vystihovala jednotlivá národní pravidla popisu u fondů moderních, nezasahují pouze vnější formální pohled, ale základní vnitřní povahu. Jestliže by se tedy na fondy historické aplikovala pravidla a standardy obvyklé pro práci s moderními fondy, byl by to krok stranou nebo dokonce zpět. Je tu tedy druhá fáze procesu přechodu k elektronickému zpracování a k zapojení do mezinárodního kontextu, jež se týká speciálně historických fondů.

Ale ani na historické fondy nelze nahlížet naprosto jednotně, pokud nechceme upadnout do pouhé nicneřící formalizace. Je zde nutno přijmout zásadní rozdíl mezi knihou tištěnou a knihou rukopisnou. Třebaže starý tisk má některé specifické rysy, jež jej odlišují od zcela unifikované knihy moderní, přece jenom je jim společné to, že každá kniha je pouhým exemplářem série, tzn. jedním ze zástupců celého vydání. To znamená, že série je primární a exemplář sekundární a lze tedy katalogizační záznamy budovat na základě záznamů bibliografických. Naproti tomu v případě knihy rukopisné nelze o žádných sériích hovořit, každá kniha je samostatnou jednotlivinou, unikátem. Souvislost katalogizačního a bibliografického zpracování je tu tedy nemožná a nemyslitelná. Z toho plyne, že pro staré tisky je docela dobře možné adaptovat pravidla a standardy, jež platí pro knihy moderní, ale nelze to v případě rukopisů. Hledání svébytné cesty tu ovšem není analogií ke lpění na národních pravidlech a národních cestách atp., nýbrž snahou o skloubení formy a obsahu při práci s rukopisnou knihou, která se naopak pokouší rozdíly jednotlivých národních škol kodikologie a rukopisného knihovnictví překonat, aby tak vznikl pohled odpovídající globální informační společnosti.

Po obecném či spíše „moderním“ knihovnictví tedy přistupuje k pokusům o důsledné elektronické zpracování také knihovnictví „historické“ a s ním přirozeně i „rukopisné“. Snahy o počítačovou práci s texty a rukopisy se ovšem objevovaly již od sedmdesátých let, zejména na půdě francouzského *Institut de Recherche et d'Historie des Textes (IRHT)*, nejprve však bez výraznějšího výsledku a hlavně bez všeobecného uznání. Od konce osmdesátých let v souvislosti s prosazováním formátů MARC nabyly tyto snahy na nové intenzitě, zejména v případě společného programu italských knihoven MANUS. Jeho snahy sice dosáhly konkrétního výsledku, který vstoupil do praxe, nicméně nepřekročil okruh svého vzniku. Jak však ukázaly diskuse vedené po několik let v *Gazette du Livre Médiéval*, pro „rukopisné“ knihovnictví není vhodné, aby beze zbytku následovalo postupy a metody knihovnictví „moderního“, poněvadž rukopisná kniha je unikátní individualitou, nepodléhá tedy formální unifikaci, na níž je založen standard pro zpracování moderní tištěné produkce. A tak se postupně ukázalo, že „rukopisné“ knihovnictví musí hledat svou vlastní cestu, jež by spíše odpovídala povaze materiálu, který je předmětem jeho zájmu.

O využití a zobecnění dosavadních zkušeností se pokusil americký projekt *Electronic Access to Medieval Manuscripts (EAMMS)* ve svém produktu *The Digital Scriptorium*, sdíleném online katalogu amerických rukopisných knihoven. Touto iniciativou se rukopisné knihovnictví začalo ubírat správným směrem, nicméně jen v základním ohledu: mimo další problematické okolnosti se tento projekt brání tomu, aby byl uživatelsky vlídný. To podstatné však přece zůstává - základ v jazyce SGML a jeho aplikaci TEI (Text Encoding Initiative). Proti této snaze, byť snad ne zcela vědomě, se postavilo prostředí rakouské a německé a vydalo se cestou prosté retrokonverze: Kommission für

Schrift- und Buchwesen des Mittelalters (KSBM) rakouské akademie věd ve spolupráci s vídeňskou národní knihovnou (ÖNB) zpřístupnila *TABULAE-Datenbank* (retrokonvertovaný starý soupis rukopisů doplněný odkazy na moderní repertoria) a nakla-datelství ERV v Augsburgu vydalo v roce 1999 starý *katalog mnichovské knihovny (BSB)* v elektronické podobě na CD-ROM. Motivem tu jistě byla snaha integrovat do současných snah i výsledky starší práce i skepse k pra-vidlům AACR2, jež jsou v pohledu evropského, kontinentálního rukopisného studia a jeho tradic mírně řečeno poněkud problematická, přinejmenším z toho důvodu, že nedostatečně rozlišují rozdíly mezi materiálem knihovním a archivním. A do třetice se program NK ČR *Memoriae Mundi Series Bohemica (MMSB)* pokouší vybudovat integrovanou virtuální knihovnu rukopisů a spojit ji se svým rukopisným fondem, tj. tradiční knihovnou, v knihovnu hybridní. Otázky elektronického, resp. elektronicko-digitálního zpracování rukopisů se tak posouvají od prostého popisu k jejich co možno nejvšestrannějšímu heuristickému vytěžení, tedy k vytvoření univerzálního prostředí pro knihovnickou i badatelskou práci zároveň.

Za této situace byla v letošním roce zahájena práce na grantovém projektu Evropské komise (*Telematics for Libraries*) **MASTER (Manuscript Access through Standards for Electronic Records)**. Jeho cílem je vytvořit prototyp sdíleného online katalogu středověkých rukopisů latinského písma, který by dosáhl uznání v mezinárodním, evropském, resp. světovém měřítku. To ovšem znamená nalézt partnery v odpovídajícím širokém nadnárodním měřítku, ale zároveň v počtu, který by nebránil možnostem operativnosti a hladkému průběhu všech prací. Spolupracující instituce a iniciativy se tedy hierarchicky dělí do čtyř skupin:

- a) řádní partneři - Centre for Technology and the Arts, Faculty of Humanities and Social Sciences, De Montfort University, Leicester (DMU); Institut de Recherche et d'Historie des Textes, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris - Orléans (IRHT); Arnamagnaen Institute, Det Humanistiske Fakultet, Köbenhavn Universitet, Köbenhavn (AMI); Koninklijke Bibliotheek, Den Haag (KB); Oddělení rukopisů a starých tisků, NK ČR, Praha (NLP) a Humanities Computing Unit, University of Oxford (OU);
- b) konzultanti - Electronic Access to Medieval Manuscripts (EAMMS); Text Encoding Initiative (TEI);
- c) přidružení partneři - Bildarchiv Foto Marburg, Philips Universität Marburg
- d) koordinované instituce - The British Library, London; The Bodleian Library, Oxford; Biblioteca Apostolica Vaticana, Citta del Vaticano; The Wellcome Institute, London; Stofnun Árna Magnússon á Íslandi; Biblioteca Ambrosiana, Milano; Scienze dell'Informazione, Università dell'Insubria, Varese.

Zároveň na každého z řádných partnerů grantového projektu připadá úkol koordinovat činnost na tomto poli

ve své vlastní zemi, v případě NK ČR pak v celé „postkomunistické“ střední Evropě (Polsko, Slovensko, Chorvatsko, Slovinsko, Maďarsko, Litva, Lotyšsko, Estonsko). Tak vzniká předpoklad, že výsledný produkt grantového projektu MASTER se bude moci ucházet o všeobecné uznání.

Práce byly hned na počátku zahájeny s velkou intenzitou a velkorysostí, jak se ukázalo na zasedání zástupců řádných partnerů a konzultantů v Leicesteru 12. 1. 1999 a v Paříži 26.-27. 2. 1999, na jejichž podkladě byla vypracována *zelená kniha (green paper) The TEI/MASTER proposals for manuscript descriptions: an introduction*. Zároveň se však ukázala řada bodů, které jsou předmětem sporu mezi jednotlivými národními kodikologickými školami, jakož i mnohem obecněji mezi různými přístupy k rukopisné práci a rukopisnému studiu (archeologie knihy vs. transmise textů, resp. volněji „stará“ a „nová“ kodikologie). Vzhledem k tomu je kromě pozitivního přístupu, jak jej představuje již zmíněná *zelená kniha*, vhodné neopomíjet ani kritický odstup, který by se postupně pokoušel odkrýt, reflektovat a tematizovat hlubší intence, jež tu jsou přítomné, neboť je nutno si uvědomit, že přes veškerý vývoj, k němuž v posledních letech došlo, dosud stadiu diskuse nebylo úplně překročeno. Tento příspěvek je tedy pokusem o rekapitulaci problematiky a o jakýsi úvod do jejích obecných souvislostí.

Z dosavadního vývoje práce v této oblasti je zřejmé, že zásadní otázka tkví v povaze popisu, která je ovšem dána jeho určením, funkcí, intencí. A za tím vším stojí jedna naprosto základní věc, která jasně vyplývá ze srovnání knihovnictví moderního (resp. „tiskového“) a rukopisného. Cíl se sice v obou případech zdá stejný, totiž nalézt příslušnou popisovanou jednotku, ale je zde výrazná odlišnost v chápání tohoto cíle. Ten je v případě moderního knihovnictví obvykle konkrétní (zjistit přítomnost té které odjinud známé knihy a následně si ji vypůjčit), v případě rukopisného knihovnictví však obvykle nekonkrétní (zjistit přítomnost nějakých pramenů k tomu kterému tematickému okruhu a následně si je vypůjčit). Moderní knihovnictví tedy dochází k jednotlivostem na základě shodných sérií (vydání), knihovnictví rukopisné k nim přichází od podobných typů (tematických okruhů). Jestliže pokročíme na úroveň informační vědy, epistemologie a jednotlivých speciálních metodologií, je celý problém myslitelný v mnohem větší složitosti, ale obvykle (skutečně, ne pouze myslitelně) se jeví v této čiré jednoduchosti. Odlišují se tak dokumenty sekundární (historiky nazývané literatura), kterými se zabývá moderní knihovnictví, a dokumenty primární (historiky označované jako prameny), kterým se věnuje knihovnictví rukopisné. Zatímco dokumenty sekundární odkazují k jiným skutečnostem, primární dokumenty tyto jiné skutečnosti samy sebou zprostředkovávají. To se pak přirozeně obráží v povaze jejich popisu a v jeho funkci.

To, že rukopis jakožto primární dokument, pramen zprostředkovává jiné skutečnosti sám sebou (a netoliko k nim odkazuje), vede ke zvýraznění jeho fyzické stránky; jak již bylo řečeno, není to žádný exemplář série, je nenahraditel-

ný a nezastupitelný jiným rukopisem, i kdyby obsahoval tentýž text, resp. tytéž texty apod. Od této skutečnosti se odvíjel vznik kodikologie jakožto pomocné vědy historické. Tuto kodikologii lze charakterizovat jako archeologii knihy. To pak přináší závažné důsledky pro knihovnictví. Z pohledu zpracovatelského se dochází k tomu, že popis, katalogizační záznam je jakousi skrytou monografií toho kterého rukopisu. Výsledkem pak je, že katalog se stává katalogem knihovních, evidenčních jednotek, tzv. *catalogue of holdings*. Z pohledu uživatelského to však může znamenat a mnohdy také znamená přílišné podsouvání jednotlivostí, jakousi mozaikovitost, nesouladnost až torzovitost. Důraz se totiž jednostranně klade na to, že rukopis je prostředníkem sám sebou, a mnohem méně na to, že někam, k jiným skutečnostem odkazuje, že je součástí kontextu. Kodikologie se tento rozpor snažila řešit zavedením katalogů speciálních, zvl. katalogů datovaných a datovatelných rukopisů či katalogů kolofonů, které by zaplnily toto jakési vzduchoprázdno, vznikající z potlačení kontextu. Nutno však přiznat, že tento přístup se příliš neosvědčil, že původní očekávání nebyla naplněna, že vykročit za jednotlivostmi se ani touto cestou nepodařilo.

A právě na tomto stupni poznání se prořaly dva procesy: vývoj kodikologie a její přerod ze „staré“ v „novou“ na jedné straně a přechod knihovnictví k elektronickému zpracování dokumentů a fondů na straně druhé. Rukopisní knihovníci vycítili (třebaže se nedá říci, že by také jasně rozpoznali), že právě tady je možno nalézt řešení. Rozvoj elektronického zpracování totiž s sebou přinesl jednak představu digitální či virtuální knihovny, jež se postupně naplňuje, byť oproti prvotním optimistickým představám mnohem pomaleji a problematičtěji, jednak představu tzv. *access catalogue*. Intenci takto pojatého katalogu lze spatřovat zejména ve dvou bodech, kterými jsou:

1. přechod od fondovosti k nadfondovosti, tzn. zvýšení významu sdílených, společných či souborných katalogů;
2. pohled na rukopisy jakožto hromadný jev, nikoli pouze hě nesouladné jednotlivosti.

Právě na tomto stupni je nutno začít prosazovat standardy a standardizaci. Zároveň se však ukazuje, že je nutno zbavit se některých matoucích představ nebo dokonce iluzí.

Předně začíná být jasně vidět, že rozvoj digitálních či virtuálních knihoven je mnohem pomalejší, než se původně předpokládalo. To je ovšem problém pouze praktický, od něhož by při teoretické úvaze nebo perspektivním výhledu bylo možno odhlédnout, třebaže reálně je nutno s ním počítat. Dále se však zjišťuje, že celá problematika digitálních či virtuálních knihoven je mnohem složitější a nejednoznačnější, než se zprvu myslelo, že prostě porodní bolesti informační společnosti jsou silnější, než jak s tím byl původní jednoznačně optimistický pohled ochoten počítat. Z toho pak plyne dvojí poznání:

1. tzv. *access catalogue* se lehce může stát pouhou iluzí, která skutečný přístup stejně neumožní;
2. je nutno počítat s představou hybridní knihovny, která by spojila přístupy a činnosti tradiční s novými.

A právě na to je nezbytně nutno brát při tvorbě standardu ohled, neboť jinak by se toto úsilí mohlo zvrhnout ve vytváření pouhé zavádějící chiméry, jejímž výsledkem by sice bylo zvýšené pracovní zatížení, ale bez odpovídajícího efektu.

Kritický přístup ke standardizaci tedy neznamená skepsi, nýbrž nalezení vyvážené cesty mezi bezbřehým optimismem a hlubokým pesimismem. A zároveň kritický odstup, který je tu namísto, není nějakým odporem k obecným pravidlům a nostalgií za pravidly národními, nýbrž snahou nalézt pro standardizovaný záznam a po-tažmo společný katalog odpovídající funkci, která by překlenula rozpor mezi „starou“ a „novou“ kodikologií, mezi tzv. *catalogue of holdings* a tzv. *access catalogue* a mezi zpracovatelem a uživatelem. Z toho je zřejmé, že je nutno vyřešit problém, který je nechtěným průvodním jevem každé standardizace, totiž splývání formy s obsahem nebo dokonce jejich zaměňování. Řečeno jinak, cílem tu není striktní normalizace a unifikace, nýbrž harmonizace. To znamená, že středem, kterému je zejména třeba věnovat pozornost, je polyfunkčnost, variabilita, flexibilita a alter-nabilita. Standard tak potom umožní hladké fungování celého systému, na němž se zakládá společný katalog, ale nebude svěřací kazajkou, která by bránila volnosti ve vyjádření. Tato základní shoda všech partnerů projektu MASTER je rozhodující, neboť jak rozdíl mezi pojetím „staré“ a „nové“ kodikologie, tak mezi jednotlivými národními školami se z hlediska funkčnosti stanou druhořadé, vůbec tedy nebude nutno prosazovat tu nějakou násilnou nivelizaci. Podstatné tedy v tomto smyslu je, že namísto boje mezi jednotlivými negacemi je možno nastoupit cestu pozitivních řešení.

Projevuje se to ve dvou základních rozhodnutích:

1. Tvorba standardu v projektu MASTER bude vycházet z jazyka SGML a jeho aplikace TEI. Standard SGML je důkladně propracovaný a všeobecně uznávaný, takže umožňuje obrovské množství způsobů využití. TEI pak vychází z všestranné práce s texty, ať už jsou originální a plné, anebo jde o druhotné popisy. Velký význam má i soustředění na DTD (Document Type Definition) a na sestavování záznamu z modulů (*tag sets*), jež jsou hierarchicky sestavitelné a rozčlenitelné, zároveň však obměnitelné;
2. Standard nebude explicitně vyjadřovat rozdíl mezi krátkým, inventárním záznamem (*short, first level record*) a záznamem plným (*full record*), nýbrž bude mezi nimi existovat volný kontinuální přechod. Rozdíl bude dán pouze implicitně v míře nasycenosti záznamu daty a informacemi. Takovýto základ splňuje všechny požadavky kladené na polyfunkčnost, variabilitu, flexibilitu a alternabilitu jak jednotlivého záznamu, tak celého systému, a odstraňuje tedy neplodné spory zakládající se na rigidním pojetí jednotlivostí, jež dosud byly ne-

překročitelnou překážkou. Každý záznam bude možno koncipovat i jako skrytou monografii jednotlivého rukopisu, i jako složku nadnárodního soupisu rukopisů určeného k volnému průchodu skrze hranice jednotlivých historických kulturních okruhů latinské civilizace. Na toto pojetí lze hledět s přiměřeným optimismem.

V projektu MASTER se tedy prosazuje harmonizace nad unifikací, což je nutno vidět jako jeho rozhodující přínos. To znamená pokrok ještě v jiném směru než jen v překlenutí rozporu mezi „starou“ a „novou“ kodikologií a mezi jednotlivými národními školami. Tím, že flexibilní moduly umožňují různé pohledy a přístupy, zakládají i možnost přístupu z hlediska různých disciplín, tzn. rozvolňují dosavadní těsné sepětí, ba leckdy přímé ztotožnění rukopisného knihovnictví a kodikologie. Vytváří se tak prostředí pro interdisciplinaritu, což se jeví jako velice nosné a plodné. To se pak zpětně obrací k rukopisnému knihovnictví a k charakteristice jeho profesionálního profilu. Zde je ovšem nutno vidět širší kontext. V poslední době se hovoří o jakémsi rozdělení na tradiční knihovníky a informační pracovníky. Rukopisný knihovník je také nazírán buď jako manažer kulturních statků, nebo jako informační profesionál orientující se ve zdrojích a tzv. *access catalogues* a zprostředkovávající přístup k nim badatelům-uživatelům. Avšak ve světle toho, co projekt MASTER zatím jenom naznačuje, je to pohled poněkud jednostranný, který se zakládá na modelech myšlení 20., nikoli 21. století. Pro myšlení 20. století je charakteristický rozpad na jednotlivé specializace, jejichž druhou stranou je tendence k jedno-stranným generalizacím. Jedním z projevů tohoto proudu je pak striktní rozlišování mezi odborným pracovníkem, historickým knihovníkem a archivářem, který organizuje a zpracovává informace, a vědeckým pracovníkem, badatelem-uživatelem, který tyto informace rozvíjí ve znalosti. Nastupující informační společnost ovšem toto jasné rozlišení přinejmenším zatemňuje, ne-li přímo ruší. Podstatné jsou tu totiž dva ohledy:

1. nutnost interdisciplinarit, která je obranou proti častým jednostranným generalizacím (zde např. archeologie knihy);
2. postupující fenomén elektronického publikování, jenž dřívější protiklad mezi hotovostí a nehotovostí převádí v napětí mezi uzavřeností a otevřeností (ukazuje se, že otevřený systém a nehotová práce se zdaleka nerovnájí, že v obou se skrývá odlišný smysl).

Zkušenosti s elektronickým publikováním, resp. zpřístupňováním informací posléze vedou k zásadnímu požadavku, aby zpracovatel byl také v nějaké míře uživatelem, a naopak, aby uživatel se rovněž stal v nějakém stupni zpracovatelem. Projekt MASTER přirozeně tento problém explicitně neformuluje a tím méně jej řeší, nicméně implicitně se pohybuje v jeho kontextu.

Z toho pak ovšem plynou praktické důsledky, že totiž ani standardizaci všeobecně, ani projekt MASTER zvláště nelze nazírat izolovaně. Je tedy vhodné, aby se zároveň s postupem standardizace postoupilo i na jiné úrovně.

Konkrétně to znamená provázat projekt MASTER s programem MMSB, a to zejména v informačním systému prvního stupně, tzn. v evidenci rukopisného materiálu. To se jeví jako logické, neboť základem je tu popis blokový. Standard projektu MASTER je ovšem řešen jako pouhý záznam, není tedy zároveň určen k organizaci elektronicko-digitálního dokumentu. Znamená to, že nebude od věci pokusit se na tomto místě o konverzi či transformaci, aby tak byl naplněn požadavek polyfunkčnosti. Zároveň standard projektu MASTER svým soustředěním na blokovost popisu bude vhodným podkladem pro informační systémy druhého stupně, jež jsou součástí programu MMSB a které jsou zaměřeny na analytičnost a určeny k heuristice v rukopisném materiálu (např. textový katalog, citační index, textově ikonografický katalog, katalog datovaných rukopisů). Odtud už vede přímá cesta k třetímu stupni, jež představuje úroveň monografická a tematická. Právě zde se znovu vynořuje důraz na interdisciplinaritu, jak se to ukázalo už při přijetí kontinuity mezi krátkým a plným záznamem. To také znamená, že zde dochází k proměně informace ve znalost, a tedy k narušení dosavadního striktního dělení mezi prací odbornou a vědeckou: nejde už o diferenci, nýbrž o akcent. Z toho plyne, že pracoviště rukopisné knihovny musí začít počítat s vnitřní transformací: namísto rozlišování „úřední“ práce odborné a „soukromé“ práce vědecké se tu ukazuje potřeba konstituovat a formulovat práci „týmovou“ a „individuální“.

Standardizaci ve zpracování rukopisů nelze vytrhávat z tohoto širokého kontextu, třebaže ne všechny zmíněné otázky a problémy se k sobě váží stejně těsně. To znamená, že práci na tomto úkolu je třeba rozvíjet ve dvou směrech současně: vytvořit definitivní podobu standardu a postupovat v tvorbě jednotlivých záznamů a rozvíjet celý okruh rukopisné práce ve všech jejích aspektech. Vzhledem k tomu, že zde trvale narážíme na nutnost transformace a inovace, ukazuje se jako nutné věnovat vedle praktického zacílení zvýšenou pozornost i otázkám teoretickým a metodologickým.

